

बालविकास

इयत्ता १२ वी

भारताचे संविधान

भाग ४ क

नागरिकांची मूलभूत कर्तव्ये

अनुच्छेद ५१ क

मूलभूत कर्तव्ये – प्रत्येक भारतीय नागरिकाचे हे कर्तव्य असेल की त्याने –

- (क) प्रत्येक नागरिकाने संविधानाचे पालन करावे. संविधानातील आदर्शाचा, राष्ट्रधर्मज व राष्ट्रगीताचा आदर करावा.
- (ख) स्वातंत्र्याच्या चळवळीला प्रेरणा देणाऱ्या आदर्शाचे पालन करावे.
- (ग) देशाचे सार्वभौमत्व, एकता व अखंडत्व सुरक्षित ठेवण्यासाठी प्रयत्नशील असावे.
- (घ) आपल्या देशाचे रक्षण करावे, देशाची सेवा करावी.
- (ङ) सर्व प्रकारचे भेद विसरून एकोपा वाढवावा व बंधुत्वाची भावना जोपासावी. स्त्रियांच्या प्रतिष्ठेला कमीपणा आणतील अशा प्रथांचा त्याग करावा.
- (च) आपल्या संमिश्र संस्कृतीच्या वारशाचे जतन करावे.
- (छ) नैसर्गिक पर्यावरणाचे जतन करावे. सजीव प्राण्यांबद्दल दयाबुद्धी बाळगावी.
- (ज) वैज्ञानिक दृष्टी, मानवतावाद आणि जिज्ञासूवृत्ती अंगी बाळगावी.
- (झ) सार्वजनिक मालमत्तेचे जतन करावे. हिंसेचा त्याग करावा.
- (ञ) देशाची उत्तरोत्तर प्रगती होण्यासाठी व्यक्तिगत व सामूहिक कार्यात उच्चत्वाची पातळी गाठण्याचा प्रयत्न करावा.
- (ट) ६ ते १४ वयोगटातील आपल्या पाल्यांना पालकांनी शिक्षणाच्या संधी उपलब्ध करून द्याव्यात.

शासन निर्णय क्रमांक : अभ्यास २११६ / (प्र.क्र. ४३/१६) एसडी - ४
दिनांक २५.४.२०१६ अन्वये स्थापन करण्यात आलेल्या समन्वय समितीच्या
दि. ३०.१.२०२० रोजीच्या बैठकीमध्ये हे पाठ्यपुस्तक सन २०२०-२१ या शैक्षणिक
वर्षापासून निर्धारित करण्यास मान्यता देण्यात आली आहे.

बालविकास

इयत्ता १२ वी

महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे ४११ ००४

आपल्या स्मार्टफोनवरील DIKSHA App द्वारे पाठ्यपुस्तकाच्या
पहिल्या पृष्ठावरील Q.R. Code द्वारे डिजीटल पाठ्यपुस्तक व
त्या पाठासंबंधित अध्ययन-अध्यापनासाठी उपयुक्त टूक-श्राव्य
साहित्य उपलब्ध होईल.

प्रथमावृत्ती : २०२० © महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे – ४११ ००४

पुनर्मुद्रण : २०२१

या पुस्तकाचे सर्व हक्क महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळाकडे राहतील. या पुस्तकातील कोणताही भाग संचालक, महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ यांच्या लेखी परवानगीशिवाय उद्धृत करता येणार नाही.

बालविकास विषय समिती

डॉ. विनिता धनंजय आपटे : अध्यक्ष

श्रीमती मनीषा अष्टपुत्रे : सदस्य

श्री. ज्ञानदेव प्रभाकर चाबुकस्वार : सदस्य

श्रीमती सीतालक्ष्मी एस. : सदस्य

श्रीमती मंदा गजानन मैंदरकर : सदस्य

श्रीमती सुधा नेमीचंद पाटणी : सदस्य

श्रीमती वासवी व्ही. जोशी : सदस्य

श्रीमती अनुपमा जी. नेने : सदस्य

डॉ. जयाशिला बसवंत मनोहर : सदस्य

श्रीमती दीसी कुलकर्णी : सदस्य

श्रीमती अर्पिता चंदा गुप्ता : निमंत्रित

डॉ. श्रीमती तुलसी भारत भूषण (सदस्य सचिव)

मुख्यपृष्ठ

श्री. भटू रामदास बागले

चित्रांकन

श्री. भटू रामदास बागले

श्रीमती वृषाली करंबळेकर

भाषांतरकार

श्रीमती मनीषा अष्टपुत्रे

श्रीमती वासवी व्ही. जोशी

श्रीमती दीसी कुलकर्णी

समीक्षक

डॉ. विनिता धनंजय आपटे

समन्वयक

डॉ. श्रीमती तुलसी भारत भूषण

अक्षरजुळणी

निहार ग्राफिक्स, मुंबई

निर्मिती

श्री. सच्चितानन्द आफळे

मुख्य निर्मिती अधिकारी

श्री. प्रभाकर परब

निर्मिती अधिकारी

श्री. शशांक कणिकदळे

सहायक निर्मिती अधिकारी

कागद : ७० जी.एस.एम.क्रिमोव्ह

मुद्रणादेश : N/PB/2021-22/2,000

मुद्रक : M/s. Kalyani Corporation,
Pune

प्रकाशक

श्री. विवेक उत्तम गोसावी

नियंत्रक

महाराष्ट्र पाठ्यपुस्तक निर्मिती मंडळ,

प्रभादेवी मुंबई - २५

भारताचे संविधान

उद्देशिका

आम्ही, भारताचे लोक, भारताचे एक सार्वभौम
समाजवादी धर्मनिरपेक्ष लोकशाही गणराज्य घडविण्याचा
व त्याच्या सर्व नागरिकांसः
सामाजिक, आर्थिक व राजनैतिक न्याय;
विचार, अभिव्यक्ती, विश्वास, श्रद्धा
व उपासना यांचे स्वातंत्र्य;
दर्जाची व संधीची समानता;
निश्चितपणे प्राप्त करून देण्याचा
आणि त्या सर्वांमध्ये व्यक्तीची प्रतिष्ठा
व राष्ट्राची एकता आणि एकात्मता
यांचे आश्वासन देणारी बंधुता
प्रवर्धित करण्याचा संकल्पपूर्वक निर्धार करून;
आमच्या संविधानसभेत
आज दिनांक सव्वीस नोव्हेंबर, १९४९ रोजी
यादवरे हे संविधान अंगीकृत आणि अधिनियमित
करून स्वतःप्रत अर्पण करीत आहोत.

राष्ट्रगीत

जनगणमन-अधिनायक जय हे
भारत-भाग्यविधाता ।
पंजाब, सिंधु, गुजरात, मराठा,
द्राविड, उत्कल, बंग,
विंध्य, हिमाचल, यमुना, गंगा,
उच्छ्वल जलधितरंग,
तव शुभ नामे जागे, तव शुभ आशिस मागे,
गाहे तव जयगाथा,
जनगण मंगलदायक जय हे,
भारत-भाग्यविधाता ।
जय हे, जय हे, जय हे,
जय जय जय, जय हे ॥

प्रतिज्ञा

भारत माझा देश आहे. सारे भारतीय
माझे बांधव आहेत.

माझ्या देशावर माझे प्रेम आहे. माझ्या
देशातल्या समृद्ध आणि विविधतेने नटलेल्या
परंपरांचा मला अभिमान आहे. त्या परंपरांचा
पाईक होण्याची पात्रता माझ्या अंगी यावी म्हणून
मी सदैव प्रयत्न करीन.

मी माझ्या पालकांचा, गुरुजनांचा आणि
वडीलधाऱ्या माणसांचा मान ठेवीन आणि
प्रत्येकाशी सौजन्याने वागेन.

माझा देश आणि माझे देशबांधव यांच्याशी
निष्ठा राखण्याची मी प्रतिज्ञा करीत आहे. त्यांचे
कल्याण आणि त्यांची समृद्धी ह्यांतच माझे
सौख्य सामावले आहे.

प्रस्तावना

प्रिय विद्यार्थी,

इयत्ता १२ वीमध्ये तुमचे मनापासून स्वागत. नवीन अभ्यासक्रमावर आधारित 'बालविकास' विषयाचे पाठ्यपुस्तक तुमच्या हाती देताना आम्हाला मनापासून आनंद होत आहे. गतवर्षी बालविकास या विषयाची तुम्हाला ओळख करून दिली आहे. हा विषय शास्त्रीय ज्ञान देणारा व अनेक विषयांशी म्हणजेच जीवशास्त्र, मानसशास्त्र, मानववंशशास्त्र, सांस्कृतिक अभ्यास, समाजशास्त्र आणि मेंदूशास्त्र अशा विषयांशी संलग्न आहे.

या विषयामध्ये प्रामुख्याने लहान बालकांच्या सर्वांगीण विकासावर व सर्वकष विकासावर लक्ष केंद्रित केले आहे.

तुम्हाला पूर्वबाल्यावस्थेचे महत्त्व समजावे आणि त्यांच्या विकासाविषयी तुम्हाला अधिक ज्ञान मिळावे यासाठी सदर पुस्तक तुम्हाला मदत करते. शिवाय या पुस्तकातून बालकाभोवतीच्या अनुकूल वातावरणाचा व बालककेंद्रित कृतींचा त्याच्या विकासावर कसा प्रभाव असतो, ती विकासाची महत्त्वाची अंगे याविषयी तुम्हाला आकलन होईल.

निरनिराळे शिक्षणतज्ज्ञ, तत्त्ववेत्ते यांनी मांडलेल्या मतांमधून आणि विचारांमधून लहान बालकांचा विकास वेगवेगळ्या वयात आणि अवस्थेत कसा होतो हे समजणे सोपे जाईल. वैयक्तिक फरकांचा स्वीकार करून सर्वसमावेशनाची गरज तुम्ही समजू शकाल.

बालविकास विषयातील संकल्पना, तत्त्वे अभ्यासण्यासाठी आम्ही काही कृती अशा दिल्या आहेत की त्या सोडवताना तुम्ही तुमच्या दैनंदिन जीवनाशी त्याचा संबंध जोडू शकाल. प्रत्येक प्रकरणात त्या त्या प्रकरणाशी निगडीत काही तथ्य आणि माहिती चौकटीत दिलेली आहे. ती माहिती वाचून, कृती सोडवून निश्चितच तुमचे विषयज्ञान समृद्ध होण्यास मदत होईल.

बालविकास हा अत्यंत विस्तृत विषय आहे. परंतु आम्ही सदर पुस्तकाद्वारे विषयातील महत्त्वाच्या बाबी तुमच्यापर्यंत पोहोचवल्या आहेत. काही माहिती 'क्यू आर कोड' (QR CODE) यामध्ये वाचायला मिळेल. यामध्ये तुम्हाला काही टृकश्राव्य माहितीद्वारे तुमचे ज्ञान अधिकाधिक सखोल होण्यास मदत होईल. याचबरोबर काही प्रश्न, कृती असतील ते सोडविल्याने तुमचे विषयज्ञान अधिक समृद्ध होण्यासाठी, तुम्हाला अभ्यास करणे सुलभ होण्यासाठी मदत होईल.

तुम्ही तुमची मते आमच्यापर्यंत जरूर पोहोचवा, जेणेकरून आम्ही शक्य असेल तेवढी माहिती तुमच्यापर्यंत पोहोचवू शकू.

तुम्हाला आम्हा सर्वांकडून नवीन पुस्तक अभ्यासण्यासाठी सदिच्छा !

विवेक गोसावी
संचालक

महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती
व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे

पुणे

दिनांक : २१ फेब्रुवारी, २०२०

भारतीय सौर : २ फाल्गुन १९४९

इ.१२ वी बालविकास क्षमता विधाने

विद्यार्थी करू शकेल

१. व्यक्तिच्या आयुष्यातील सुरुवातीच्या वर्षाचे महत्त्व समजेल.
२. बालविकास विषयाची उद्दिष्टे आणि व्यापी समजेल.
३. बालकांच्या गरजांबद्दल ज्ञान मिळाले.
४. वाढ व विकास या संकल्पनांचे स्मरण झाले.
५. विकासाची अंगे व विकासाच्या अवस्था यांची यादी देता आली व स्पष्टीकरण देता आले.
६. बालकांच्या प्रत्येक वैकासिक अवस्थेच्या वैशिष्ट्यांचे वर्णन करतो.
७. विकासाच्या तत्त्वांचे स्मरण करतो.
८. वाढ व विकासावर परिणाम करणारे घटक माहित होतील.
९. परिपक्तता व अध्ययन याचे महत्त्व समजेल.
१०. अर्भकावस्थेतील विकासाची अंगे समजतील.
११. पूर्वबाल्यावस्थेतील वैशिष्ट्यांची यादी करू शकेल.
१२. बालकांच्या लवकरच्या वयातील गरजा समजू शकेल.
१३. बालहक्कांबद्दल सविस्तर सांगू शकेल.
१४. शारीरिक व कारक विकासाची अंगे समजतील.
१५. दोन वर्षे ते सहा वर्षे या कालावधीमध्ये होणारे शरीरचनेमधील व कारक बदल ओळखेल व समजेल.
१६. लवकरच्या वयातील स्थूल स्नायू कौशल्ये व सूक्ष्म स्नायू कौशल्ये यातील भेद सांगू शकेल.
१७. विविध मानसिक प्रक्रिया निश्चितपणे सांगता येतील.
१८. लवकरच्या वयातील बोधात्मक विकासाची वैशिष्ट्ये सांगता येतील.
१९. उद्दीपनाचे महत्त्व सांगता येईल.
२०. भाषाविकासाच्या पायऱ्या समजतील.
२१. भाषा कशी प्राप्त होते हे सांगता येईल.

२२. शब्दसंपत्तीचा विकास कसा होतो याचे आकलन करता येईल.
२३. वाचादोष व वाचाविकृती यातील फरक समजेल.
२४. लवकरच्या वयातील सामाजिक-भावनिक विकास समजू शकेल.
२५. बालकांच्या भावना, त्यांचे अविष्कार आणि हाताळणी माहित होईल.
२६. सामाजिकरणाच्या प्रक्रियेचे महत्व समजेल.
२७. सामाजिकरणाच्या संस्थांचा प्रभाव माहित होईल.
२८. सामाजिक वर्तन प्रकारांचे वर्णन करता येईल.
२९. शिस्तीचे महत्त्व समजेल.
३०. खेळातून सर्वांगीण विकास ही संकल्पना समजेल.
३१. खेळाची गरज आणि महत्त्व याबाबत जागरूकता येईल.
३२. खेळाच्या पायऱ्या सांगून त्याबद्दल सविस्तर सांगू शकेल.
३३. खेळांच्या प्रकारांचे वर्णन करू शकेल.
३४. खेळण्यांची निवड कशी करायची हे समजेल.
३५. खेळाला प्रोत्साहन देण्यामध्ये पालकांची भूमिका कोणती याचे ज्ञान मिळेल.
३६. लहान बालकांच्या विविध वर्तन समस्यांबद्दल जाणीव होईल.
३७. वर्तन समस्या हाताळणी समजेल.
३८. पालक व शाळा यांच्या सहयोगाचे महत्व समजेल.
३९. पालक व शाळा यांच्या सहयोगाच्या विविध पद्धती माहित होतील.
४०. विशेष गरजांची व्याख्या करता येईल.
४१. विशेष गरजांचे वर्गीकरण करता येईल.
४२. विशेष गरजांच्या प्रकारांचे वर्णन करता येईल.
४३. सर्वसमावेशनाची गरज असण्याची कदर करेल.
४४. बालसंगोपन व बालशिक्षण याचा इतिहास माहित होईल.
४५. बालकेंद्रांची उद्दिष्टे व गरज समजेल.
४६. उपलब्ध असणाऱ्या विविध बालकेंद्रांविषयी वर्णन करता येईल.

शिक्षकांसाठी

बालविकास या विषयाला आजच्या काळात खूप महत्त्व येऊ लागले आहे. बालकांच्या स्वास्थ्यासाठी, उत्तम जडण घडणीसाठी बालकांमध्ये गुंतवणूक करणे महत्त्वाचे आहे याचीही जाणीव झालेली आहे.

बालविकास हा विषय विद्यार्थ्यांसाठी अभ्यासविषय म्हणून ठेवण्यामागे प्रमुख उद्दीष्ट आहे ते म्हणजे बालकांच्या सुरुवातीच्या काळात जास्तीत जास्त वाढ विकास होण्यासाठी समृद्ध आणि अनुकूल वातावरण निर्माण कसे करायचे याचे ज्ञान विद्यार्थ्यांना हा विषय शिकण्यातून समजावे.

अध्ययन – अध्यापन प्रक्रियेमध्ये विद्यार्थ्यांमध्ये शिकण्याची इच्छा व गोडी निर्माण होऊन त्यांनी नुसत्या मिळालेल्या माहितीच्याही पलीकडे जाऊन आत्मपरीक्षण करणे, प्रोत्साहन देणे, निरीक्षण करणे, तुलना करणे, चर्चा करणे व विद्यार्थ्यांनी त्यांचे विचार मांडणे या गोष्टी कराव्यात.

जे प्रकरण पुस्तकातून शिकायचे आहे त्याविषयीचे विद्यार्थ्यांचे पूर्वज्ञान तपासणे हे प्रामुख्याने महत्त्वाचे आहे. त्यांना विषयाकडे नेणे हे शिक्षक म्हणून आपण करायला हवे. यासाठी शिक्षकांना स्वतःच्या नवनवीन कल्पना, सर्जनशीलता वापरून अनुभवातून माहिती पुरवता येईल आणि संकल्पना दृढ करता येतील.

बालविकास विषयाच्या पुस्तकात आश्चर्यकारक, लक्षवेधी माहिती मुद्दाम दिली आहे, जेणेकरून विद्यार्थ्यांचा कल चिरंतन राहील.

अत्यंत स्नेहपूर्ण, मैत्रिपूर्ण, अनौपचारिक व कोणत्याही प्रकारे विद्यार्थ्यांची तपासणी न करण्याच्या हेतूने शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांशी नाते निर्माण केले तर विद्यार्थी अत्यंत हिरीरीने व स्वेच्छेने अध्ययन – अध्यापन प्रक्रियेत सहभागी होतील.

विद्यार्थ्यांनी सातत्याने प्रश्न, शंका विचारावेत म्हणून त्यांना प्रोत्साहन देण्याने विद्यार्थ्यांच्या विषय शिकण्यामध्ये अधिक स्पष्टता व अचूकता येईल.

‘क्यू आर कोड’ (QR code) यामध्ये अधिक माहिती, संबंधित वाचन याकरिता दृकश्राव्य माध्यमांच्या लिंक्स दिलेल्या आहेत.

अनुक्रमाणिका

प्रकरण क्र.	नाव	पृष्ठ क्र.
१	बालविकासाची ओळख	१
२	विकासाची तत्त्वे	१०
३	पूर्वबाल्यावस्थेची ओळख	२०
४	पूर्वबाल्यावस्थेतील शारीरिक व कारक विकास	३०
५	बोधात्मक विकास व भाषाविकास	४०
६	भावनिक व सामाजिक विकास	५३
७	खेळाद्वारे सर्वांगीण विकास	७०
८	वर्तनसमस्या	८२
९	पालक व शाळा सहयोग	९५
१०	विशेष गरजा असलेली बालके	१०५
११	बालकांसाठी केंद्रे	११७
*	संबंधित कृती व प्रकल्प	१३३
*	संदर्भग्रंथ सूची	१४१
*	वेबलिंक्सची संदर्भसूची	१४३

*All the world is a laboratory
to the inquiring mind*

- Martin H. Fischer

चौकस बुद्धीसाठी सारे विश्व एक प्रयोगशाळा